

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ВОЛОШИН ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

**ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ
НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(ЧЕРВЕНЬ 1941-ЖОВТЕНЬ 1944рр.)**

07.00.01 — ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Запоріжжя - 1997



00362130 (F)

AB-37.495

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Полтавському державному педагогічному інституті ім.В.Г.Короленка

94(477)

Науковий керівник — доктор історичних наук,
член-кореспондент АПН України, професор
Пащенко Володимир Олександрович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Мишик Юрій Андрійович
кандидат історичних наук
Ігнатуша Олександр Миколайович

Провідна організація — Київський національний університет
ім. Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться 30 травня 1997р. о 14 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К.08.04.03 в Запорізькому
державному університеті за адресою: 330055, м.Запоріжжя,
вул.Жуковського, 66 (5-й корпус, актовий зал).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Запорізького державного
університету за адресою: 330055 м.Запоріжжя, вул.Жуковського, 66
(2-й корпус).

Автореферат розісланий 24 квітня 1997р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради С.М.Тимченко
С.М.Тимченко

AB 37.195

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Налагодження цивілізованих відносин з церквою відіграє особливу роль у процесі розбудови молодшої Української держави. І держава, і церква обопільно зацікавлені у співпраці. Церква, після гонінь, яких вона зазнавала протягом багатьох десятиліть потребує допомоги держави, щоб зміцнитись і відновитись в історично притаманному їй статусі. Державі потрібна допомога церкви для морального оздоровлення суспільства, піднесення його духовного і культурного стану.

У зв'язку з цим важливого значення набуває всебічне вивчення політики державної влади відносно православної церкви на різних етапах її розвитку. Особливий інтерес для дослідження становить період 1941—1944 рр., який характеризується не лише складними політичними обставинами Другої світової війни, але і надає можливість простежити взаємовплив тоталітарних структур, як радянської, так і нацистської, на релігійні організації. Актуальність теми пояснюється також відсутністю комплексного наукового аналізу релігійної політики німецьких та румунських окупантів у 1941—1944 рр.

Всебічний і глибокий аналіз відносин державної влади з церквою в період окупації допоможе зрозуміти ту складну ситуацію, що виникла в українському православ'ї і зараз. Значна кількість віруючих втягнута у міжконфесійні суперечки, спричинені відновленням раніше заборонених релігійних організацій та церков. Нерідко у їх майнові справи та міжцерковні відносини втручаються окремі партії та політики, місцеві керівники. Не все гаразд у відносинах між церквою та державою. У руках останньої продовжують залишатися відібрані раніше у релігійних організацій культурні споруди та майно.

Врахування реального історичного досвіду, як позитивного, так і негативного сприятиме подоланню цієї ситуації, допоможе розв'язанню наболілих проблем і уникненню численних помилок при виробленні державних законодавчих актів, що покликані регулювати діяльність релігійних організацій.

Досягнення в Україні на початку 90-х років реальної свободи віросповідань та будівництво незалежної демократичної держави привели до активізації вивчення державно-церковних відносин у втчизняній і зарубіжній історіографії. Проте питання діяльності православної церкви в умовах гітлерівської окупації та релігійна політика, яку здійснювали нацисти в Україні, залишаються слабо дослідженими. В українській історіографії практично відсутні роботи, які б розкривали релігійну політику гітлерівських загарбників протягом 1941-1944 рр. та її особливості на території, зайнятій румунськими військами. Відсутні праці, що аналізували б процес організації церков та проблеми, пов'язані з розгортанням православного руху на більшості території України. У зв'язку з цим, пе-

ЛНБ ім. В. Стефанива
А/У/В/1/10

ред автором закономірно постає необхідність проведення багатостороннього дослідження документальних джерел про політику окупантів відносно православної церкви в Україні та церковно-релігійний рух того часу. Це дозволить більш об'єктивно розглянути механізм, особливості та наслідки цього складного процесу.

Аналіз ступеня дослідженості тематики дисертації. Розпочинаючи характеристику історіографії, доцільно зазначити, що дослідження проблеми політики нацистських окупантів щодо православної церкви до другої половини 60-х років практично не проводилось. Основною причиною такого становища була, очевидно, антирелігійна, антицерковна політика держави, яка значно посилилась наприкінці 50-х років. Поштовхом до цього стало ухвалення ХХІ з'їздом КПРС в 1959 році рішення про підготовку нової партійної програми, яка мала проголосити курс на швидку перемогу комунізму. Як відомо, в комуністичному суспільстві релігійні пережитки мали бути подолані. До того ж у силу заідеологізованості історичної науки нацистський окупаційний режим можна було розглядати лише з офіційної точки зору. Все позитивне, чого досягли окупанти, утаємничувалось, а документи, які про це свідчили, були не доступні для дослідників. Таким чином, у той час просто не існувало сприятливих умов для розробки вказаної проблеми.

Проте радянські історики все-таки звертались до неї. Приводом до такого повороту стала активізація наприкінці 60-х на початку 70-х рр. в Західній Європі та Північній Америці Української Автокефальної Православної Церкви. Представники закордонних українських релігійних організацій на міжнародному рівні протестували проти порушення в СРСР прав людини, в тому числі і принципу свободи совісті. Саме тоді і почали з'являтися праці, які мали дискредитувати УАПЦ в очах населення.

Обмежені ідеологічними штампами та позбавлені у більшості випадків можливості користуватись архівними документами, їх автори змушені були виконувати соціальне замовлення. Діяльність православних церков у 1941-1944 рр. вони зображували винятково як прояв українського колабораціонізму. Вказувалось, що їх створили "буржуазні націоналісти" для допомоги гітлерівцям у поневоленні українського народу. При всіх недоліках подібних праць необхідно зазначити, що саме вони були єдиним доступним джерелом, яке свідчило про факт розгортання православного руху в період окупації. Найпомітнішими з усіх подібних досліджень були праці С.Кривошеєва, А.Вещикова та К.Дмитрука (Кривошеєв С. Фашизм і церква //Людина і світ. - 1975. -№5; Вещиков А. Война и вера (Религия и церкви в СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.) //Наука и религия. - 1975. - №1; Дмитрук К.Є. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков. - К., 1976.). Так, останній присвятив цій проблемі цілий розділ своєї монографії. Він, хоч і тенденційно,

але більш повно, ніж інші автори, розкриває процес створення та діяльності української автокефальної православної церкви.

Під цим же кутом зору вказана проблема продовжувала розглядатись аж до розпаду СРСР, хоча з другої половини 80-х рр. здавалось би з'явилися можливості більш комплексного підходу для її дослідження. Так, через надмірну заідеологізованість певним чином втрачає наукову цінність написана на широкій джерельній базі стаття М. Ковалю. (Коваль М. УАПЦ - служниця нацистських окупантів //Людина і світ. - 1986. - № 1.). Щоправда, в кінці 80-х на початку 90-х років з'явилися праці В. Алексєєва, О. Васильєвої та М. Одинцова (Алексєєв В.А. Иллюзии и догмы. - М., 1991; Васильева О.Ю. Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны. Автореферат кандидатской диссертации. - М., 1990; Одинцов М. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтаций к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) //На пути к свободе совести. - М., 1989.), в яких по новому осмислювалися проблеми розвитку релігійних організацій в СРСР. Проте підхід до висвітлення діяльності православних церков на окупованій території залишився незмінним.

Сучасна українська історіографія за короткий період накопичила порівняно незначну кількість праць з даної теми. Після відновлення вільної діяльності релігійних організацій і створення незалежної Української держави виникла потреба більш глибокого вивчення відносин влади і церкви. Значною мірою цьому сприяло і відкриття недоступних раніше для дослідників спецфондів, архівів та бібліотек. У перші роки їх увагу привернула політика радянської держави стосовно православної церкви в 20-30-ті роки. Велике значення в цьому відношенні мають роботи С. Білоконя, В. Єленського, А. Зінченка, В. Пашенка, Ф. Турченка, О. Ігнатуші, О. Нестулі. (Білокінь С. "Ламали саму людську субстанцію" //Людина і світ. - 1993. - №№ 2-3, 4-5; Єленський В.Є. Державно-церковні відносини на Україні (1917 - 1990) - К., 1990; Зінченко А. Благочестя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.-К.1993.; Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30 рр. ХХ ст. - К. - 1993; Його ж, Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х років. - К. - 1994; Турченко Ф., Ігнатуша О. Українське Автокефальна //Вітчизна. - 1989. - № 12; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні, 1917 - 1941 рр. - Кн. 1-11. - К. - 1995.). Одним із перших досліджень, автори якого зробили спробу більш об'єктивно розкрити релігійну ситуацію в Україні у 1941-1943 рр., стала колективна робота "Історія Християнської церкви в Україні". Її автори, хоч і залучили широкі коло джерел, все ж спирались в основному на роботи представників діаспори.

Деякі аспекти діяльності, у вказаний період, таких видатних лідерів українського православ'я, як митрополит Іларіон /Огієнко/ та

патріарх Мстислав /Скрипник/ розкриваються в дослідженнях І.Тюрменко, А.Ткачука та І.Петріва. (Тюрменко І.І. Іван Огієнко-митрополит Іларіон//Укр. іст. журн.-1995.-№2.; Ткачук А. Петрів І. Мстислав - патріарх Київський і всієї України.-К.1993.)

Значним внеском у розробку цієї проблеми стала стаття О.Лисенка (Лисенко О.Е. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни) //Укр. істор. журнал - 1995. - № 3). Відкидаючи ідеологічні установки, автор робить спробу критичного аналізу релігійної ситуації, що склалась в Україні після приходу німецьких та румунських окупантів. Дослідник доходить висновку, що саме релігійне піднесення періоду окупації стало однією з причин легалізації діяльності православної церкви в Радянському Союзі.

Найбільшу кількість праць, що торкаються вказаної теми, має зрубінка історіографія. Першими розробку вказаної проблеми почали представники української діаспори в Західній Європі та США у середині 50-х років. Одним з перших досліджень на цю тему стала робота Є.Н. Чигиринського "Українська православна церква в 1941-1943 роках" (Чигиринський Є.Н. Українська Православна Церква в 1941-1943 роках //Рідна Церква. - Новий Ульм. - 1956, ч. 25. - 1962, ч. 49, 50). Вона присвячена діяльності Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Автор розкриває процес відновлення церковного життя на українських землях, становлення органів управління УАПЦ, вирішення внутрішніх проблем церкви, організацію видавничої справи, фахової підготовки духовенства і т.п. Робиться також спроба аналізу політики окупантів в галузі релігії.

У 1962 р. з'явилися статті А. Дублянського (Дублянський А. Тернистим шляхом. Життя Митрополита Ніканора Абрамовича. - Лондон. - 1962. Його ж, Київський Собор 1942 року //Рідна Церква. - Новий Ульм. - 1962. - ч.52), що теж заслуговують на увагу. Поряд з висвітленням постаті митрополита та розкриттям його ролі у відбудові УАПЦ під час війни автор значну увагу приділив розвиткові релігійного життя взагалі.

Значний інтерес становить робота безпосереднього учасника подій Д.Бурка. (Бурко Д. Відродження Української Церкви в 1941-43 роках //Рідна Церква. - Новий Ульм. - 1963. - ч. 56. - 1964. - ч. 57,58). На час опублікування це була одна з найгрунтовніших праць із вказаної тематики. Крім проблем, яких торкались згадані вище автори, Д. Бурко велику увагу приділив аналізу соціальної бази УАПЦ. Він вказував на те, що провідну роль у відродженні відіграли колишні члени цієї церкви, які вціліли під час сталінських репресій. Аналізуючи релігійне піднесення того часу, автор доходить висновку, що значний його розмах пов'язаний з прихильним ставленням до УАПЦ широких народних мас, особливо українського селянства. Він розкриває також роль німецької окупаційної адміністрації у розпалюванні церковної ворожнечі.

Проблемі становлення і діяльності єпископату автокефальної церкви присвячене дослідження І. Коровицького. (Коровицький І. Сороколіття відродження Української Православної Церкви //Українське Православне Слово. - Бавдн Брук. - 1982. - № 4.) Автор зробив спробу проаналізувати причини розколу, що відбувся в українському православ'ї влітку 1941 р. Основну ж увагу він приділив розкриттю значення Пінського та Київського Соборів УАПЦ 1942р. І. Коровицький детально розповідає про обсадження українськими єпископами православних кафедр.

Пінському Соборові присвячена також публікація в часописі "Рідна Церква" у 1982 р. (Відновлення Української Автокефальної Православної Церкви у 1942 році. До сорокоріччя Пінського Собору //Рідна Церква. - Новий Ульм. - 1982. - ч. 129). Її автор зробив детальний аналіз наслідків цієї події. Як одну з найважливіших він виділив постанову Собору про прийняття колишніх священників УАПЦ до складу відновленої церкви без пересягати.

Ряд досить цікавих робіт вийшло з друку під час святкування 1000-літнього ювілею хрещення України-Русі. Серед них заслуговує на увагу робота О.Воронина. (Воронин О. Відроджена у вирі війни. Український Православний календар. Видання Української Православної Церкви в США. - 1988.). Крім вже згадуваних проблем дослідник торкається питання запрошення на посаду Київського митрополита архієпископа Іларіона (Огієнка), а також спроби голови Української греко-католицької церкви митрополита А. Шептицького розпочати діалог з православними. Більш глибоко, ніж вказані вище дослідники, О. Воронин аналізує політику окупантів.

Значний внесок у розробку проблеми зробив В. Косик. (Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - Париж. - Нью-Йорк - Львів. - 1993.). У фундаментальній монографії, присвяченій подіям Другої світової війни в Україні, він велику увагу приділив політиці гітлерівців у галузі релігії. На відміну від більшості представників діаспори, В. Косик спирається на досить солідну джерельну базу, основу якої становлять документи німецьких архівів. Велику частину цих документів автор опублікував повністю.

Найбільш ґрунтовною з усіх праць, написаних вченими діаспори, є дослідження відомого історика української церкви І. Власовського. (Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. - Т. 4. - ч. 2 (XX ст.) - Нью-Йорк-Бавдн-Брук. - 1966.). Автор у роки війни був одним з найближчих співробітників адміністратора УАПЦ митрополита Полікарпа (Сікорського). У своїй роботі він досить детально описав історію становлення автокефальної церкви в усіх регіонах України. Він також більш ґрунтовно, ніж інші, розкрив зміст політики нацистів та проаналізував міжцерковні відносини.

Як бачимо, дослідниками діаспори проведена чимала робота.

Проте їхні праці спираються на слабку джерельну базу, яка складається переважно із спогадів учасників тих подій. Переважна більшість названих робіт носить репродуктивний характер і хибує відсутністю критичного аналізу в оцінці тих чи інших подій.

Певною мірою становища православ'я в Україні в роки окупації торкались і російські дослідники. Заслугують на увагу роботи О. Васильєвої та М. Одинцова. (Васильєва О. Русская православная церковь в 1927-1943 годах //Вопросы истории. - 1994. - № 4; Одинцов М. Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны //Отечественные архивы. - 1995. - № 2).

Частково проблеми розвитку релігійної ситуації на окупованій території України розглядали у своїх роботах західноєвропейські, канадські та американські дослідники. Найбільш цікавими з них, на нашу думку, є праці Ф. Гейера, Х. Файерсайда, Д. Поспеловського, В. Алексеева та Т. Ставру. (Heyev F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Cologne, 1953; Fireside H. Jcoh and Swastika. Cambridge, 1971; Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. - М. - 1995; Alexeew W., Stavrou T. The Coreat Reveval, Minneapolis, 1976.). Вони значною мірою доповнюють існуюче уявлення про політику окупантів відносно православ'я та релігійне піднесення того часу. Однак судження, висловлені цими авторами про неутручання загарбників у міжконфесійні відносини, кількість відновлених парафій, склад духовенства часто не підтверджуються, а інколи і заперечуються вітчизняними джерелами. Основним недоліком вказаних робіт є притаманна більшості закордонних досліджень слабкість джерельної бази.

Окреме місце у розробці проблеми займають праці церковних (РПЦ) авторів - архієпископа Веніаміна (Новицького), Іоана (Маслова), Л. Лебедева, В. Ципіна та ін. (Архієпископ Веніамин. Трагические страницы истории церкви на оккупированной территории //Журнал Московской Патриархии (ЖМП) - 1975. - № 7; Иоанн (Маслов) Вклад Русской Православной Церкви в победу над фашизмом //ЖМП. - 1975. - № 5; Лебедев Л. Церковь на Голгофе //Советская культура. - 1990. - № 1; Цыпин В. Патриотическое служение Русской Православной Церкви в Великую Отечественную войну //Новая и новейшая история. - 1995. - № 2). Основна увага у цих роботах акцентується на патріотичній діяльності віруючих та духовенства в період війни. Відносно ж православних церков, що виникли на окупованій території України, майже всі вказані автори займають відкрито ворожу позицію. Вона повністю відображає офіційну точку зору Російської Православної Церкви.

Лише архієпископ Веніамін, який в роки окупації був єпископом української Автономної православної церкви, більш широко розкриває вказану проблему. Цінність його роботи полягає, на нашу думку, в тому, що він звертає увагу на Автономну церкву, діяльність якої до сих пір залишається практично не дослідженою.

Наведений нами вище огляд робіт засвідчує ряд прогалин у комплексному дослідженні історії діяльності православної церкви в умовах німецько-фашистського окупаційного режиму.

У зв'язку із зміною суспільно-політичної ситуації останнім часом різко зросла зацікавленість науковців зазначеною проблемою. Проте і на сьогодні ми не маємо ґрунтовного історичного узагальнення з питання діяльності українського православ'я в умовах окупації. Відсутні узагальнюючі історичні дослідження релігійної політики німецьких та румунських окупантів в Україні, міжконфесійних відносин того періоду. Оскільки в такому плані в українській історіографії тема спеціально не розглядалась, це визначає її актуальність і головну мету: на основі комплексного аналізу документальних матеріалів про політику окупантів відносно православної церкви дати узагальнений виклад еволюції релігійної політики та показати процес становлення і діяльності православної церкви в умовах німецької та румунської окупації України під час Другої світової війни.

Предметом вивчення є основні напрямки і форми здійснення окупантами релігійної політики, а також становлення православних церков та розгортання релігійного піднесення серед народних мас.

Відповідно до поставленої мети висовуються наступні дослідницькі завдання:

- простежити процес еволюції основних напрямків релігійної політики німецьких окупантів на території України, визначити форми і методи її проведення;
- визначити основні закономірності політичного курсу з релігійних питань та проаналізувати його особливості в різні періоди окупації;
- на прикладі релігійної політики, яку здійснювали румунські окупанти, показати відмінність підходів у вирішенні схожих проблем двома загарбницькими режимами, які намагались використати православну церкву у власних інтересах;
- проаналізувати динаміку становлення та розвитку управлінських структур православних церков у зазначений період, показати їх зумовленість суспільно-політичною ситуацією в Україні;
- вивчити основні закономірності розгортання процесу відродження православ'я на місцях, проаналізувати спільні риси та особливості.

Отже, в дисертації здійснена спроба комплексного дослідження релігійної політики гітлерівського окупаційного режиму через вивчення проблем становлення та умов діяльності православ'я в зазначений період.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період з червня 1941р. по жовтень 1944р. Означений період відрізняється великими суперечностями суспільно-політичного розвитку України, що зумовлюються запровадженням гітлерівцями окупаційним режимом. Перебіг тогочасних суспільно-політичних подій дозволяє не лише проаналізувати політич-

окупантів в галузі релігії, а й простежити її еволюцію від надання повної релігійної свободи на початку окупації до відкритого пограння загарбниками всіх прав церкви і віруючих в останній період існування "нового порядку". Початкова дата дослідження обумовлена встановленням влади німецьких та румунських окупантів на Україні. Обмеження рамок дослідження 1944 р. пояснюється визволенням українських земель і ліквідацією встановленого фашистами режиму.

Теоретико-методологічна основа дисертаційного дослідження. Необхідність вироблення нового підходу до державно-церковних взаємин у контексті ролі й місця церкви в сучасних суспільно-політичних процесах зумовила використання автором при вирішенні дослідницьких завдань принципів науковості, історизму, конкретності істини. Останні дозволили вивчити й узагальнити історичні події та явища, викласти матеріал в логічно завершеній й послідовній формі.

Дисертація підготовлена на значній джерельній базі документи і матеріали якої можна розділити на декілька груп.

Це насамперед архівні матеріали, які вводяться до наукового обігу вперше. Особливим місцем у вивченні еволюції релігійної політики у 1941—1944рр. займають нормативні акти німецької окупаційної адміністрації, що регулювали діяльність релігійних організацій на окупованій території. (Мартирологія українських церков в 4-х томах.-Т.І.-Українська православна церква.- Торонто.- Балтимор.-1987.; Німецько-фашистський режим на Україні. Збірник документів.-К.1963.)

Найбільше інформаційного матеріалу про втілення в життя релігійної політики нацистів окупаційними органами влади на місцях зберігається в ряді фондів, що містять в собі повідомлення гітлерівських спецслужб про становище в православній церкві (Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України /ЦДАВО України/, ф. КМФ-8, 3676; Центральний державний архів громадських об'єднань України /ЦДАГО України/, ф. 57).

Особливості релігійної політики та становлення православної церкви в румунській зоні окупації яскраво передають документи з фонду губернаторства Буковини (Державний архів Чернівецької області /ДАЧО/, ф. 307), а також фонди уповноваженого Ради в справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по УРСР та уповноваженого по Чернівецькій області (ЦДАВО України, ф. 4648; ДАЧО, ф. 621).

Другу групу джерел становлять документи, що розкривають особливості становлення та діяльності православних церков в умовах окупації. Це повідомлення радянських розвідувальних органів про становище церкви на окупованих територіях (ЦДАГО України, ф. 1), донесення крайових осередків організації українських націоналістів /ОУН/ (ЦДАВО України ф. 3833), органів окупаційної адміністрації на місцях та місцевого самоврядування, що зберігаються у відповідних

фондах обласних архівів.

Значний обсяг інформації про розвиток церковного життя, міжконфесійні відносини, релігійне піднесення та стосунки між окупантами і церквою міститься в матеріалах кримінальної справи митрополита Феофіла Булдовського (Архів управління СБУ по Харківській обл. /АУСБУ-ХО/).

Третю групу джерел, використаних у процесі підготовки дисертаційного дослідження, займає періодична преса, що виходила в Україні під час окупації. У ній друкувались матеріали, які розкривають особливості організації церковного життя у різних регіонах України. Значна кількість публікацій присвячена відбудові зруйнованих у 20-30 рр. храмів. На сторінках тогочасних газет зустрічається також чимало архієпископських послань та звернень православних єпископів до віруючих.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно є першою спробою комплексного аналізу політики німецько-фашистських та румунських окупантів в Україні стосовно православ'я. В роботі визначені основні напрямки, форми і методи впровадження головних засад релігійної політики нацистів. У дисертації всебічно розглядаються умови відродження та формування органів управління православних церков. Елементом новизни є введення в науковий обіг значної кількості раніше невідомих документальних матеріалів, які суттєво змінюють установлені погляди на діяльність православних церков у роки окупації. В дисертаційному дослідженні зроблена спроба проаналізувати міжцерковні відносини та правове положення церков у різних зонах окупації.

Через аналіз перебігу релігійного життя вказаного історичного періоду автор намагається обґрунтувати необхідність послідовного дотримання принципів свободи совісті та відокремлення церкви від держави в сучасних умовах.

Викладаючи і аналізуючи матеріал, автор намагався дотримуватися сучасної методики, щоб мати можливість уникнути впливу будь-яких ідеологічних догм і штампів.

На захист виносяться наступні положення:

1. Надання відносної релігійної свободи під час гітлерівської окупації було викликane прагненням загарбників заручитись підтримкою місцевого населення.

2. За період з 1941 по 1944 рр. політика окупантів відносно православ'я пережила еволюцію від простого спостереження за розвитком православного руху до встановлення жорсткого контролю за діяльністю церкви і повного її підпорядкування своїм політичним інтересам.

3. Релігійна ситуація на території, окупованій румунськими військами, значно відрізнялась від ситуації, що склалась у німецькій зоні. Це пояснюється тією обставиною, що в Румунії православна церква була державною.

4. Дещо ліберальніша, порівняно з довоєнною, релігійна політика викликала бурхливе піднесення православного руху. Воно виразилось у відкритті позакриваних у 20-30-ті роки храмів, проведенні масових богослужінь і хрещень, стихійній організації церковних структур на місцях та створенні двох православних церков - автокефальної та автономної.

5. У ході відновлення діяльності православ'я виникло цілий ряд проблем, пов'язаних з відсутністю достатньої кількості духовенства, браком церковних приміщень, обладнання, релігійної літератури тощо. Завдяки активній участі віруючого населення церквам в основному вдалося їх вирішити.

Теоретична і практична значущість дисертації визначається постановкою проблеми, яка до цього часу залишалась практично нерозробленою. Численні болючі питання стосунків влади і церкви та міжконфесійних відносин періоду окупації залишаються актуальними. Простеження еволюції форм і методів релігійної політики гітлерівців переконує в необхідності неухильного дотримання взятого Україною курсу на гарантування вільної діяльності релігійних організацій. Вивчення і аналіз еволюції релігійної політики того часу дозволяє вибрати правильну позицію у відносинах держави і церкви.

Основні положення, висновки, а також введені в обіг документи і матеріали можуть послужити більш глибокому вивченню гітлерівської окупаційної політики та обставин діяльності православ'я в період Другої світової війни, під час вивчення вузівських курсів історії України та релігієзнавства, а також при написанні наукових історичних праць.

Апробація роботи. Тема дисертації є частиною загальної комплексної проблеми Полтавського педагогічного інституту. Дисертація обговорювалася на кафедрі історії України та народознавства Полтавського педінституту. Її основні положення викладені у авторських публікаціях. Окремі аспекти дослідження висвітлювались у виступах на міжнародних, всеукраїнських та обласних наукових конференціях, у тому числі в Полтаві (1995-1996).

Достовірність результатів історичного узагальнення існування православної церкви в Україні під час окупації (1941-1944 рр.) забезпечується документами і матеріалами, а також методологією, на основі якої виконана робота.

ОБСЯГ, СТРУКТУРА І ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Структура дисертації зумовлена предметом і завданнями дослідження. Вона складається із вступу, двох глав, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 151 сторінку.

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, хронологічні рамки дисертаційного дослідження, мета, завдання, предмет, науково-

теоретичне і практичне значення роботи.

В першій главі "Еволюція політики гітлерівських загарбників щодо православної церкви" розглядаються заходи окупаційної адміністрації в галузі релігії протягом 1941-1944 рр. На тлі складної політичної ситуації періоду війни аналізуються зміни, яких зазнала політика нацистів щодо українського православ'я. Автор доходить висновку, що ці зміни відбувались у відповідності із зміною політичної ситуації - положенням на фронтах, активністю руху опору, посиленням окупаційного режиму. У відповідності з цим він умовно виділяє три періоди: I - червень 1941 р. - червень 1942 р. - терпиме ставлення гітлерівців до церкви, спостереження за розвитком релігійної ситуації; II - червень 1942р. - січень 1943 р. - часткове обмеження діяльності церков, початок втручання у їх внутрішні справи; III - січень 1943 р. - жовтень 1944 р. повне підпорядкування українських православних церков гітлерівській окупаційній адміністрації.

Значне місце в главі займає аналіз директив окупаційної адміністрації, що регламентували діяльність релігійних організацій. Так, першого червня 1942 р. рейхскомісар України Еріх Кох видав „Розпорядження про правні відносини релігійних організацій”, яке суттєво обмежувало діяльність церков. Проте, на думку загарбників, цього було недостатньо, і в січні 1943 р. вони видали новий документ, що повністю зруйнував структуру церкви. Головна увага концентрується навколо аналізу положень, спрямованих на обмеження вільної діяльності православних церков і використання їх виключно в інтересах зміцнення окупаційного режиму.

Проведене дисертаційне дослідження дає право стверджувати, що проголошення гітлерівцями релігійної свободи мало декларативний характер і переслідувало корисні цілі. Насправді нацисти намагались контролювати всі сфери церковного життя. З цією метою вони заборонили діяльність богословських курсів, викладання релігії в школі, відправу богослужінь у будні дні тощо. Поставивши духовенство під владу цивільної адміністрації, загарбники примушували його прославляти "великого фюрера" Адольфа Гітлера, "німецьку армію-визволительку" та проголошувати заклики про добровільний виїзд молоді до Німеччини, за судження руху опору і т.п.

У главі акцентується увага на тому, що протягом всієї окупації нацисти підтримували і заохочували розкол, який існував тоді в українському православ'ї. З цією метою вони втручались у міжконфесійні суперечки і завжди підтримували слабшу сторону. Будь-які спроби порозуміння між церквами зустрічали опір гітлерівців. У зв'язку з цим вони не визнали "Акту поєднання", підписаного представниками православних течій 8 жовтня 1942 р. Через таку позицію окупантів не мала ніякого успіху і спроба митрополита Феофіла (Булдовського) скликати у Харкові собор об'єднаної церкви. Позиція нацистів значною мірою сприяла

втягненню у міжконфесійні суперечки політичних сил.

Помітне місце займає аналіз релігійної політики в румунській зоні окупації. Захопивши частину території України, румунські загарбники встановили там жорстокий політичний режим. Одним з важливих його елементів стала Румунська православна церква, яка використовувалась як ефективний засіб денационалізації українського населення та ведення антибільшовицької пропаганди. Уже 4 вересня 1941 р. уряд Румунії ухвалив відповідний закон, за яким передбачалось відновити діяльність православної церкви на приєднаних територіях. Після цього на територію Чернівецької області знову поширилась влада митрополита Буковини Тита, а на території так званої «Трансністрії» було утворено митрополію, яку очолив митрополит Віссаріон. Крім цього у діяльності церкви значна увага приділялась патріотичній роботі серед віруючих. Із свого боку державні органи всіляко підтримували діяльність церкви як політично, так і матеріально. Церква мала право відкривати навчальні заклади для підготовки духовенства, проводити місіонерську роботу та здійснювати широку видавничу діяльність. Водночас держава заборонила діяльність релігійних сект та святкування у деяких регіонах релігійних свят за старим стилем. Відповідний закон, за №927 румунський уряд ухвалив 30 грудня 1942 р. За ним ліквідації підлягали всі релігійні секти, що існували на території Румунії, а їх майно конфісковувалось. Категорично заборонялось також організувати нові релігійні об'єднання. Значна увага приділялась релігійному вихованню молоді: запроваджувалось викладання Закону божого в школах, видавались дитячі релігійні журнали, підлітків призовного віку в обов'язковому порядку примушували відвідувати церкву тощо. Таким чином православна церква використовувалась для зміцнення румунського панування в Україні.

У другій главі "Становлення та діяльність православних церков в Україні під час окупації" детально проаналізовано причини і обставини виникнення адміністративних органів автокефальної та автономної церков, особливості розгортання православного руху на місцях та вирішення релігійними організаціями посталих перед ними проблем.

Спираючись на багатий документальний матеріал, автор робить спробу комплексно проаналізувати ситуацію, що склалась в українському православ'ї на початок окупації. А вона була досить складною, бо духовенство та віруючі не мали чіткого уявлення про шляхи розбудови церкви. Виділилось дві основні точки зору на цю проблему: одна частина виступала за відродження УАПЦ, як складової частини вселенського православ'я, а інша за збереження єдності з Московською патріархією. Результатом цього стало виникнення відразу двох православних церков - автокефальної та автономної. Відродження структур УАПЦ очолив архієпископ Полікарп (Сікорський), призначений митрополитом Варшавським Діонісієм на посаду Адміністратора. Головною проблемою, що постала перед УАПЦ була відсутність єпископату. Її вирішенню

були присвячені церковні Собори, що відбулись у Пінську та Києві. За короткий строк було висвячено 14 архієреїв, які були призначені в найбільші міста України. Завдяки цьому до середини 1942 р. УАПЦ поширила свій вплив майже на всю територію України, що знаходилась під гітлерівською окупацією. Одночасно завершилось і формування Автономної церкви, яку очолив архієпископ Олексій (Громадський). До її складу увійшли практично всі єпископи, які діяли в Україні перед війною. На своєму Соборі в серпні 1941 р. автономісти проголосили нерозривність канонічних зв'язків з Московською патріархією. Автор вказує, що обидві церкви користувались приблизно однаковою популярністю серед населення. До їх складу належала майже однакова кількість духовенства та віруючих.

У главі дається розгорнута характеристика православного руху на місцях. Аналізується релігійна ситуація в регіонах, співвідношення автокефальних і автономних парафій, міжконфесійні відносини. Розглядаючи соціальну базу православного відродження, дисертант вказує, що основу її становили православні священники, які відігравали в роки сталінських репресій. Активну участь у відродженні церкви брали також представники інтелігенції та широкі маси селянства. Проведене дослідження документальних матеріалів дає право стверджувати, що зазнав відчутних змін віковий склад духовенства і віруючих. Так у Вінницькій області лише 55 з 438 священників були молодші 50 років, у Київській - 161 з 600, а Полтавській - 120 з 358, в Харківській - 24 з 207, і т.д. Далися ознаки богоборчої політики радянської влади та виховання молоді в атеїстичному дусі. Автор також зазначає, що розбудова православних церков наштовхнулася на цілий ряд перешкод. До найголовніших з них відносяться: нестача кадрів духовенства, церковного обладнання, молитовних приміщень, богослужбової літератури. Незважаючи на складні політичні та економічні умови, церкви докладали чимало зусиль для вирішення цих проблем. Так для підготовки священників у багатьох містах України створювались богословські курси та спеціальні комісії, що приймали іспити у бажаючих прийняти духовний сан, розроблялись проекти відкриття спеціальних навчальних закладів. З дозволу окупаційної адміністрації вказані курси були відкриті в Луцьку, Дніпропетровську, Миколаєві, Кам'янці-Подільському, Полтаві та Харкові. Проблема приміщень найчастіше вирішувалась шляхом захоплення під храми пустуючих громадських будівель. Досить значного поширення набула і відбудова віруючими напівзруйнованих храмів. Особливо широкого розмаху цей процес набув на Полтавщині. За свідченням окупантів, відбудова церков населенням на її території набула масового характеру. Так, силами віруючих були відбудовані храми в селах Хомуць та Зубівка Миргородського району, Успенська соборна церква в м. Миргороді, церква Всіх Святих у Котельві та багато інших. Наповнення церков предметами культу відбувалось в основному за рахунок

вилучення з атеїстичних музеїв та створення спеціальних художніх майстерень. Робились і спроби видання богослужбової літератури, проте значних успіхів у цій справі досягти не вдалось.

Таким чином церкви робили все можливе, щоб вийти з скрутного становища. Враховуючи умови, в яких відбувався цей процес, можна стверджувати, що вони досягли значних успіхів.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ І ВИСНОВКИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Комплексний аналіз процесів, що відбувались в українському православ'ї під час нацистської окупації (1941-1944 рр.) дозволяє зробити певні узагальнення.

1. Релігійна політика гітлерівських окупантів змінювалась у залежності від зміни суспільно-політичної ситуації взагалі. На початку окупації, коли загарбники ще плекали далекоглядні плани і були зацікавлені в мирному ставленні українського населення, вони створили досить широкі можливості для діяльності релігійних організацій. Але після того, як стало ясно, що "Бліцкриг" провалився, а запроваджений в Україні "новий порядок" викликав розгортання народної боротьби, окупанти почали обмежувати діяльність православних церков. По мірі ускладнення становища гітлерівців посилювався і тиск на церкву.

2. Дещо відмінною була релігійна ситуація в тій частині України, яку окупували румунські війська. На територію Буковини і так званої "Трансїстрії" поширила свою діяльність Румунська православна церква. Органи влади надавали їй як політичну, так і матеріальну підтримку. Було заборонено діяльність всіх релігійних сект та відзначення православних свят за старим стилем. Держава підтримувала видавничу діяльність церкви, допомагала відкривати навчальні заклади тощо. Церква, в свою чергу, допомагала владі, вона займалась веденням антибільшовицької пропаганди та вихованням румунського патріотизму в населення окупованих територій.

3. Незважаючи на те, що німецькі та румунські завойовники використовували православну церкву як політичний інструмент, не можна заперечувати і тих позитивних зрушень, які відбулися під час окупації. Як це не гірко, але необхідно визнати, що саме з приходом загарбників відновила діяльність велика кількість православних храмів. До виконання своїх обов'язків повернулось чимало священнослужителів. Віруюче населення вперше за багато років отримало можливість задоволення своїх релігійних потреб.

4. Зміна релігійної ситуації в Україні, викликана приходом окупантів, сприяла піднесенню православного руху. Однією з основних його особливостей було те, що відбулось ієрархічне оформлення відразу двох церков - Української автокефальної православної та Автономної

православної. Перша з них продовжувала традиції, започатковані УАПЦ 1921 р., а друга проголосила єдність з Московською патріархією. Такий розвиток подій свідчив про існування серед духовенства і віруючих двох поглядів на проблему розбудови православ'я. Один з них передбачав створення незалежної загальнонаціональної церкви, а інший - збереження канонічної єдності з Російською православною церквою.

5. Відносини між церквами з самого початку склалися напружені. Поступово вони переросли у відкриту ворожнечу. Щоправда, частина духовенства, як однієї, так і другої конфесії, робили спроби об'єднати їх в загальнонаціональну православну церкву. На жаль, всі вони залишилися невдалими. Головними перешкодами на цьому шляху стали канонічні відмінності між церквами та позиція гітлерівських загарбників, які за всяку ціну намагалися перешкодити об'єднанню.

6. Попри всі труднощі окупаційного режиму, Україну охопило релігійне піднесення. Воно проявлялось перш за все в тому, що незалежно від створення адміністративних структур, на місцях розпочалась стихійна організація православних епархій. Активну участь у цьому процесі взяли колишні православні священники, українська інтелігенція та селянство. Проте відвідували церкву в основному люди старшого покоління.

7. Церковно-релігійне піднесення переконливо засвідчило, що боротьба "воєвничих безвірників" з релігією протягом передвоєнних десятиліть виявилась марною. Досить значна частина населення України залишилась віруючою. Вона постійно відчувала потребу у задоволенні своїх релігійних почуттів. Тому, як тільки з'явилась найменша нагода, віруючі рішуче взялися за відбудову церковного життя. Завдяки широкій соціальній базі, українські православні церкви попри всі намагання нацистів перетворити їх на ідеологічну зброю, продовжували виконувати свою основну функцію - задовольняти релігійні потреби населення.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях автора:

де:

1. Волошин Ю.В. Відносини Української Автокефальної православної церкви з німецькою окупаційною владою //Матеріали міжнародної научно-практичної конференції. Мир. Война. История. Харьков, 1995. - С. 164-167.

2. Волошин Ю.В. Політика німецько-фашистських окупантів відносно православної церкви в Україні //Матеріали міжнародної наукової конференції: "50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки" - К., 1995. - С. 146-152.

3. Волошин Ю.В. Газета "Волинь" як джерело вивчення діяльності УАПЦ в 1941-1943 рр.//Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Поділля і Волинь у контексті історії національного відродження України".-Кам'янець-Подільський.-1995. С.220-221.

4. Волошин Ю.В., Пашенко В.О. Між молотом і ковадлом. Православна церква в Лівобережній Україні під час гітлерівської окупації

//Людина і світ. - 1996. - № 6. -С. 18-22..

5. Волошин Ю.В. Штрихи до портрета першого патріарха України- Русі //Матеріали третіх пеллорівських читань. - Полтава, 1996. - С. 122-129.

6. Волошин Ю.В. "У самій суті пов'язана з самостійним державництвом" Відродження Української Автокефальної Церкви на Полтавщині в 1941-1943 рр. //Полтавські Епархіальні Відомості. - 1995-1996. - №3. - С.26-28.

7. Волошин Ю.В. Відродження УАПЦ на Харківщині в період німецької окупації //Український Засів - Харків, 1996. - ч. 7-9 С.142-152.

8. Волошин Ю.В. Український міжконфесійний екуменізм в роки німецько-фашистської окупації //Матеріали Всеукраїнської науково-богословської конференції: "Берестя - 1596 в історичній долі українства" - Тернопіль, 1996. - С. 18-22.

9. Волошин Ю.В. Участь патріарха Мстислава I у відродженні Української Автокефальної Православної Церкви під час німецько-фашистської окупації//Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу.-Львів.- 1996. С.42-44.

10. Волошин Ю.В. Православний рух на Полтавщині в період німецько-фашистської окупації //Матеріали наукової конференції до 55-річчя початку Великої Вітчизняної війни.- Полтава.- 1996. С.33-35.

11. Волошин Ю.В. Спроба об'єднання українських православних церков у 1942 р.// Матеріали регіональної наукової конференції "Суспільно-політична думка України: історія, сучасність,перспективи".-Полтава.-1996. С.99-100.

12. Волошин Ю.В. УАПЦ на Полтавщині в роки Другої світової війни// Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ.Матеріали наукової конференції 12 жовтня 1996 р. - К., 1997. С. 76-82.

Voloshin Y.V. The Orthodox Church in Ukraine in the Years of Nazi occupation (june 1941 - october 1944). The Dissertation for the competition of historical candidate's degree in speciality 07.00.01 - The history of Ukraine. Zaporozhyan State University, Zaporozhye, 1997.

The manuscript is the Dissertation. The research of making and activity of the Ukrainian Orthodox Church in conditions of Hitlerite occupation is of great importance for study of history of religion and church in Ukraine, the revaluation of some aspects of Nazi occupation policy.

Волошин Ю.В. Православная церковь в Украине периода нацистской оккупации (июнь 1941-октябрь 1944 гг.) Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины. Запорожский государственный университет, Запорожье, 1997.

Диссертацией является рукопись. Исследовано процессы становления и деятельности Украинской православной церкви в условиях гитлеровской оккупации имеет большое значение для изучения истории религии и церкви в Украине, переосмысления некоторых принципиальных аспектов нацистской оккупационной политики.

Ключові слова: православна церква, релігійні організації, релігійна політика гітлерівських загарбників, окупаційний режим.

Підписано до друку 16.04.77р. Формат 60x84 1/16. Папір друкарський.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 1. Замовлення №465, Тираж 100 прим.
Безкоштовно. Дільниця оперативного друку статистичного управління
Полтавської області. м. Полтава, вул. Пушкіна, 103.

08210

AB 37.495